

II. Původní práce

Účinky společenského zvratu v českých rodinách¹

© Karel Balcar et al.²

Listopadový zvrát v roce 1989 ukončil oficiální existenci socialistického řádu v Československu. Reálné podmínky, které zde toto politické zřízení spoluvytvářelo, se po čtyři desetiletí svými účinky vryvaly do našeho života, ať už jsme vůči nim zaujali jakýkoli postoj - ať jsme se se socialismem v nějaké míře ztotožnili, ať jsme jim nějakým způsobem oponovali, nebo ať jsme se jim prostě podrobili. Jako jednotlivci i jako rodiny jsme se, každý po svém, přizpůsobili v různých ohledech svého života - od výchovy dětí vůči nárokům totalitní marxistické ideologie až po zajišťování obživy v centralizovaně řízeném hospodářství. Socialistický stát nám leďacos z podmínek života svobodných občanů odebral, leďacos nám zase přidal - především v podobě různých druhů péče a řízení našeho života, jež nás zbavovaly na jedné straně volnosti a samostatnosti, na druhé straně rizika rozhodování a zodpovědnosti.

Politická a ideologická moc socialistické vlády byla převzata (alespoň vnějškově) představiteli demokracie během několika dnů. Změny ve vnějších podmínkách i v životě lidí probíhají postupně, s mnoha obraty a váháními, v mnoha proudech a protiproudech, nárazech a vychýleních - stále spoluutvářeny vlivy dřívějšího i účinky nového vývoje.

Tématem této studie je otázka: Co se děje a dělo (v průběhu půldruhého roku od politického zvratu) v českých rodinách v důsledku probíhající společenské přeměny? Té přeměny, kterou lze obecně označit za vývoj od totality k demokracii, avšak která obsahuje obrovské množství zvláštností a problémů příznačných pro tuto zemi a její obyvatele, pro její různá místa a společenství? Naším cílem bylo nastínit některé obecné tendence v tomto vývoji tak, jak jsme byli schopni je rozpoznat za složitostmi proudění událostí v denním životě země. Aby odpovědi měly alespoň dílčí platnost, neodvážil jsem se spoléhat pouze na vlastní zkušenost a úsudek. Reprezentativní výzkum života jednotlivých rodin však byl nad naše současné možnosti. Zvolil jsem střední cestu: požádal jsem vzorek kolegů - odborníků

- 1) Rozšířené znění příspěvku předneseného anglicky na evropském kongresu Světové organizace duševního zdraví "Mental Health in European Families" v Praze v květnu 1991.
- 2) Studie byla zpracována s využitím poznatků a zkušeností těchto dalších kolegů: Věra Capponi, Šárka Gjuricová, Zuzana Havrdová, Jaroslav Kašparů, Jiří Kovařík, Helena Machová, Zdeněk Matějček, Karel Nešpor, Zdeněk Rieger, Pavel Řičan, Petr Šmolka, Jan Špitz. Vzhledem k rozsahu, jímž přispěli, náleží jim spoluautorství.

pracujících s rodinami - aby přispěli svými osobními zkušenostmi a kvalifikovanými názory v tomto ohledu. Mnozí z nich mi poskytli na mé otázky rozsáhlé odpovědi. Ty pak byly naší kvazi-empirickou základnou k formulování závěrů již s určitým stupněm validity.

Otázku po hlavních tendencích v životě našich rodin, které se objevují právě v důsledku střetávání dříve navyklého a proti tomu nyní nově se utvářejícího životního prostředí, rozdělím do tří částí:

- I. Co se změnilo v objektivních podmínkách života našich rodin?
- II. Jak naše rodiny na tyto změny reagují?
- III. Co je nyní třeba a co se děje v oblasti psychologické péče o rodiny?

Omezení nabízených odpovědí je především dvoji:

Za prvé půjde o výrazné zjednodušení pouze na nejnápadnější úkazy. Za druhé pak půjde o pozorování učiněná jednak u rodin, které požádaly na poradenských nebo zdravotnických pracovištích o pomoc se svými problémy (popřípadě je někdo takto vnímal a na takové pracoviště odeslal), jednak u "normálních" rodin, které autor či některý ze spoluautorů znají. I když druhá část výběru může poněkud vyrovnat extrémnost očekávanou u rodin "problémových", jistě nejde o výběr reprezentativní. Přesto můžeme očekávat, že dále uváděné znaky reprezentativní budou; při jejich výběru jsme dbali na to, aby byly uváděny vždy více nezávislými pozorovateli.

- I. *Co se skutečně změnilo v objektivních podmínkách života našich rodin (s případnými psychologickými účinky na ně)?*

1. Politický převrat: od totality k demokracii.

V tomto ohledu lze poznamenat: Demokracie ještě příliš nefunguje, totalita se ještě nevzdala. To, co již "nahore" vyhlíží velice slibně, liší se značně od toho, co se děje na nižších úrovních politiky. Tam stále probíhá v rozmanitých místních podmínkách zčásti skrytý, zčásti zjevný boj mezi různými společenskými strukturami, kde lze někdy na prvý pohled těžko rozeznat, kdo slouží pokroku a kdo vývoj sabotuje. Dřívější mocenské kliky z různých důvodů zůstávají na svých (či podobných, pouze vyměněných) mocenských postaveních. Neusilují sice o politický zvrat, ale usilují, stejně jako v minulých desetiletích, o prosazování svých osobních a skupinových zájmů i proti (ostatně jen velmi těžko v "místních podmínkách" někdy prokazatelnému) zájmu veřejnému. Totalitní myšlení, cíle i způsoby prosazování svého ostatně nepostrádají ani mnohé "nové" společenské struktury, byť se jim někde podařilo úspěšně nahradit ty "staré". Přes toto vše je vcelku znát, že nový společenský řád postupně vítězí a je na postupu. V tomto ohledu pak souvisejí následky společenských změn pro rodiny se vztahem těchto rodin k dřívější moci. Zhruba zde lze rozlišit tři typy:

- 1) Rodiny, které se cítí převratem osvobozeny. To jsou rodiny, které zakoušely z různých důvodů ze strany komunistické diktatury perzekuci a byly zbavovány mnoha důležitých možností ke svému plnému životu a vývoji: politicky bezmocné, hospodářsky, profesionálně či co do možností vzdělání utlačené, popřípadě se členy zbavenými i osobní svobody pronásledováním a vězněním. Pokud tyto rodiny dokázaly takovému dřívějšímu

tlaku vzdorovat jednotně, prožívají nyní mnohé dosud odpírané příležitosti pro svůj život konečně jako své, získané a dostupné a své vlastní společenství jako úspěšné a konečně volné.

- 2) Rodiny, které se s dřívější mocí nějak ztotožňovaly. To jsou třeba rodiny mnoha členů či funkcionářů komunistické strany či komunisty řízených organizací; veřejných a tajných bezpečnostních složek; nebo lidí kteří byli s "vládnoucí mafii" nějak, třeba příbuzenstvím či známostmi, spjati. Mnohé z nich se nyní cítí o své dřívější výsady a jistoty oloupeny.
- 3) Rodiny lidí patřících k "mlčící většině" - lidí, kteří se vůči moci stavěli pasívně a konformně a kteří se vzdali angažování ve veřejných věcech - namísto toho se věnovali sledování čistě svých osobních a rodinných cílů v nepolitické oblasti. Tam se pak snažili co nejlépe přežít a zajistit se: hospodářsky, citově, kulturně... Ty se nyní cítí především znejistěny: Co se teď bude dít? Jak se teď nejlépe zachovat?

Stále trvá napětí mezi proklamovanou svobodou a spravedlností a politickou i hospodářskou skutečností. Zjevná jednota, v níž lidé v listopadu 1989 vystoupili proti totalitní moci, se od té doby rozdělila do mnohosti zájmových skupin a hnutí, které sledují zjevně či skrytě mnohé dílčí zájmy - což je pro mnohé jedno z překvapení, někdy i zklamání, které nás po nadšení "sametové revoluce" očekávaly.

2. Změněné nároky na praktické postoje a jednání v běžném životě: od pasivního přizpůsobení k iniciativě.

Vcelku lze říci, že nové společenské poměry vyžadují přepracování životního stylu. Velice mnoho životních podmínek, životních rozhodnutí, řešení životních problémů a také mnoho zodpovědností dříve za své občany přejímal stát. Tomu se lidé museli přizpůsobit a také si na to - mnohdy neochotně, mnohdy ochotně - všichni zvykli, naučili se s tím počítat, popřípadě nacházet nepřímé cesty, jak rozhodování těch "pověřených" o sobě a o svých dětech ovlivnit, aniž by k tomu měli přiznanou moc.

Společenský zvrát s sebou přináší, ve stále více ohledech života, radikální nárok na změnu. Občané dostávají právo a možnost v mnoha ohledech rozhodovat o tom, čeho oni a členové jejich rodin dosáhnou, a to (protože rozhodně není a nebude dostatek všech hmotných a duchovních statků pro všechny) v podmínkách otevřené vzájemné konkurence. Svými vlastními činy a rozhodnutími (a tedy již na vlastní zodpovědnost a náklady) již zjevně začínají žít v mnohem nejistějším světě. Okolnosti vyžadují obrát od "defenzivního" k "ofenzivnímu" životnímu stylu.

Také v tomto ohledu můžeme zhruba rozlišit mezi rodinami podle míry v níž byly (či alespoň jejich určující členové) již dříve zvyklé samy iniciativně o něco usilovat či rozhodovat se na svou zodpovědnost, a proti tomu, v níž byly zvyklé spíš přijímat, co jim z rozhodnutí jiných připadlo. K prvním patřily rodiny některých představitelů moci, kteří v určitých ohledech přece jen víc volnosti volit si (zaměstnání, vzdělání, bydlení, léčebnou péči atd.) měli; dále sem patřily rodiny těch, kteří dokázali (třeba v nějaké míře nezákonně) "podnikat" za své a na svou zodpovědnost - v obchodu, službách apod.; také sem patřily svým způsobem rodiny disidentů, kteří vlastně také nějak rozhodovali (třebaže hlavně z té horší stránky) o tom, do čeho se pustí a co tomu obětují a jistota, že sami nějak nesou zodpovědnost

za svůj úděl jim byla bližší. Proti tomu zde je velice mnoho občanů, kteří přistoupili na rozhodnutí státní moci: My se o vás postaráme a vy to necháte na nás!; ti se ani nepokoušeli příliš aktivně, mimo rámec vymezený úředními pravidly, spoluurčovat život svůj a svých rodin buď proto, že byli díky svému místu ve společnosti relativně spokojeni a usilovat o něco jiného nemuseli, nebo naopak usilovat o něco jiného, než jim bylo přiděleno, vůbec nemohli.

Stresujícím prvkem v této situaci je vzrůstající nejistota. Uvolnění dřívějších pravidel je totiž na obou stranách; dosavadní pravidla životních "výměn" přestávají být závazná, stávají se i v mimoekonomickém ohledu stále víc záležitostmi "nabídky a poptávky", jejichž vývoj není svázán plánem a proto jej lze jen obtížně předvídat a zařídit se podle něj. Lidé i se svými rodinami jsou vystaveni alespoň trojmu druhu závažné tísně:

- 1) Informační přetížení: O mnoha důležitých věcech buď nemají dostatek informací, nebo naopak bývají množstvím informací zahlceni v té míře, že se těžko orientují a obtížně rozlišují informace důležitější a spolehlivější od ostatních. Zvláště lidé nenavklí či méně způsobilí zacházet kriticky s množstvím často protikladných informací nevědí, čemu věřit, "co platí".
- 2) Nedostatek vhodných způsobů jednání či nejistota o jejich možných výsledcích. Dosavadní rutinní způsoby chování a řešení problémů v nových situacích nestačí, nové nejsou v jejich repertoáru nebo nejsou ověřené a lidé nedokáží pohotově zvolit to, co skutečně pomůže, proto, že to nedovedou nebo nevědí "co mají dělat".
- 3) Citové přetížení z prožívané frustrace, ohrožení a nejistoty: "Co se stane?" V rodinách s tímto úkazem panuje zvláštní směs úzkostných obav a naděje, která zpravidla ochromuje získávání vlastních dovedností, odvahy a spoléhání na vlastní síly. Při relativních (např. při porovnávání "se sousedy") neúspěších pak někdy převládá hněv, hledající si svou "příčinu" uvnitř rodiny nebo mimo ni, někdy sklíčenost s citem bezmoci a viny.

V důsledku vzrůstající nezbytnosti prosazovat se iniciativně vlastními činy výrazně vzrůstá již dříve existující rozlišení mezi jedinci (a jejich rodinami) společensky zdatnějšími, a společensky zaostávajícími, "slabšími". Zatímco dříve byla pro ty "slabší" omluva, že "zdatnější" dosahují svých výhod svou loyaltou ke komunistické moci nebo nekalými, direktivní předpisy porušujícími nečestnými cestami (popřípadě se mohli ujistovat, že i o ně se stát svou sociální politikou postará stejně, jako o každého), stává se zaostávání nyní problémem každého o sobě a "povolená" diferenciací na výkonnější a méně výkonné, úspěšnější a neúspěšné zvyšuje u těch, kteří v důsledku nedostatku iniciativy nebo různých hendikepů "sestupují" v souvislosti s inflací a uvolněním soutěže, jejich tíseň a pesimismus.

3. Zhoršení celkové hospodářské situace jako zvláštní druh stresu.

Zatímco právě zmíněný nový nárok na sebezprosazování vlastními silami platí v různých oblastech života jednotlivců a rodin, celkové zhoršení ekonomické situace je dodatečným zdrojem tísně. Na cestě "od levného socialismu k drahému trhu" jsme nyní v období, kdy ceny stoupají, výroba a mzdy víceméně stagnují. To je nezbytný průvodní úkaz hospodářské reformy. Jde však nejen o to, že všichni jsou na tom v tomto ohledu hůře, ale spíš o to, že toto postihuje různé rodiny ve značně nestejně míře.

Větší stupeň prožívané ekonomické tísně může být ovšem též záležitostí subjektivní, například u rodin dříve "rozmazených" různými výhodami v tomto ohledu se stává jinak zcela běžná životní úroveň bolestivým břemenem; či naopak, rodinám "otužilým" dřívějším strádáním nepřináší často ani současné zhoršování problémy, které by jim zásadně zkomplikovaly život. Zároveň však jde i o rozlišení objektivní, kdy - jak bývá pravidlem - právě již dříve sociálně a hospodářsky "slabší" rodiny (s menším majetkem, nižšími příjmy, větším počtem dětí atp.) se dostávají na ještě horší úroveň než ostatní prostě tím, že nedostatek prostředků k investicím, větší nároky péče o děti i o rodiče, nedostatek času či vzdělání k pohotovější orientaci v měnícím se okolním světě prostě v bludném kruhu dále prohlubují jejich "propadání" v ovzduší rozbíhající se hospodářské soutěže, kdy navíc přicházejí i o některé z dřívějších "jistot" (jako "právo na práci").

Nezaměstnanost jako možnost i jako skutečnost se stává novým činitelem v rodinném životě. Působí nejen ekonomicky, ale i psychologicky: jednak na rodinu jako celek, jednak na postavení a roli živitele rodiny, který v této své funkci náhle selhává, což vyžaduje podstatné vnitřní přizpůsobení či přestavbu v rodině.

Určitá ekonomická diferenciací mezi rodinami konečně souvisí i s ideologií rodiny (či jejich představitelů): Ukazuje se, že tam, kde se lidé s veškerou iniciativou pustili do sledování hmotných cílů - do podnikání, vydělávání, získávání výhodného majetku - vzrůstá hmotná úroveň jejich rodin i jejich zdroje pro další úspěšnou hospodářskou aktivitu, zatímco tam, kde se členové rodiny věnovali z ideálních a altruistických pohnutek veřejně prospěšné činnosti - politické, charitativní, ekologické ap. - také "zaostali" hospodářsky, leckdy i pokud jde o pozice v zaměstnání, což se může příležitostně stát zdrojem tísně a nespokojenosti v rodině prostřednictvím nejen "ztrát" ekonomických, ale i zdravotních, časových, v péči o rodinu atp. Na druhé straně jednostranná orientace na ekonomický prospěch rodiny se může v současnosti jevit jako pro rodinu výhodnější, hrozí však podstatným ochuzením hodnotového zaměření s riziky výchovnými, citovými a poruchami životního stylu vůbec.

II. Jak naše rodiny reagují na tyto změny ve světě, v němž žijí?

Vcelku lze říci, že v tísně, jakou probíhající změny pro rodiny často přinášejí, rodiny zpravidla zesilují své dosavadní sklony a vzorce jednání. Tyto vzorce jakožto nástroje vyrovnávání rodin s náročnými situacemi buď vydrží, nebo se hrouť. Zvolili jsme tři "osy", vzhledem k nimž se nám jeví vnitřní život některých našich rodin v současnosti podstatně ovlivněn.

1. Soudržnost rodiny: semknout se, nebo se oddálit?

Nové druhy stresu i nové příležitosti vedou některé rodiny k zesílení semknutosti a jednotnosti; naopak v jiných rodinách přispívají k růstu jejich vnitřní distancovanosti.

Pozorovaný "sblížovací" účinek mívá přitom různou dynamiku:

- 1) Některé rodiny reagují zesílením vzájemnosti, souhlasu a solidarity na vnější tlak či ohrožení. Takové semknutí rodiny zde plní úlohu "obrany" proti možnému nebo skutečnému ohrožení; jde o zesílení vzájemnosti v nouzi a z nouze, "proti" ohrožujícímu

okolí. Jeho motivací není zesílení kladných citových vazeb uvnitř rodiny, ale sdílená vnímaná nutnost "držet při sobě".

- 2) Jiné rodiny reagují zesílením své soudržnosti naopak na nově se nabízející příležitosti ke společnému sebeprosazení, zvláště v podobě ekonomické iniciativy: podnikání, na němž se podílí rodina jako celek. I zde jde o "jednotu z vnějšku", nikoli však obranné, nýbrž spíš "útočné" povahy: Rodina se spojuje pro něco, za společným cílem, který se jeví jako (hospodářsky či mocensky) společně výhodný. Tato jednota má v sobě možnosti i citového sepětí, avšak nejspíš v závislosti na tom, nakolik bude takto založená iniciativa úspěšná.
- 3) Další pozorovaný druh sblížení vyplývá z ideového porozumění, objevení a sdílení společných hodnot a cílů. V takových případech často právě "revoluční" situace dokázaly v rodině spojit generace nebo partnery náhlým poznáním, že věří stejným ideálům a jsou ochotni se za ně zasazovat. Často tak byly překonány mnohé dřívější prvky cizosti, neporozumění, nedůvěry nebo konfliktní vztahy méně zásadní povahy.

Také pozorovaný "oddalovací" účinek může mít několikeru dynamiku:

- 1) V některých rodinách přinášejí rozvolnění dříve těsnějších vzájemných pout právě různé mimorodinné aktivity, k nimž nastalé změny vybízejí. Nové nároky nebo nové příležitosti podílet se na politickém životě, na profesionálních činnostech či na samostatném podnikání v takových případech vzdalují jednoho či více členů rodiny ostatním, kteří je do tohoto nového okruhu činnosti sledovat nemohou; to bývá často prožíváno jako určité riziko pro celistvost rodiny (třeba i při individuální úspěšnosti takové aktivity) a často se to jako riziko také ukazuje, není-li rodina takového rozvolnění, vzhledem ke svému současnému složení a potřebám, schopna.
- 2) Závažnější je oddálení, k němuž dochází v důsledku změn v dřívějších rodinných funkcích, které některý člen či členové rodiny náhle přestávají plnit. Ochlazení v rodinách nebo přímo rozpadání dosavadních vazeb tam, kde třeba někdo ztratil dřívější veřejnou mocenskou pozici, ekonomicky výhodné pracovní místo, dobrou společenskou pověst atp. v důsledku revolučních přeměn nastávají ovšem typicky v rodinách, kde společenství bylo značnou měrou závislé právě na takových výsadách (např. u bývalých politických funkcionářů, ředitelů ap.) a pravá citová vzájemnost se nerozvinula, což se týká převážně manželských vztahů. (Rozpad či jednostranné opuštění vztahu bývá ovšem racionalizován před veřejností i před iniciátorem samým typicky jinak.)
- 3) Méně častým, avšak také se vyskytujícím případem vzájemného odcizení bývá situace, kdy právě revoluční události a na ně navazující změny vyprovokovaly zásadní rozpory a nesouhlas mezi dospělými, popř. i dospívajícími členy rodiny - třeba v hodnocení dřívějšího a nového státního zřízení a ideologie, politických idejí či konkrétních osob. To svědčí o situacích, kdy v rodině existovaly dosud nevyjevené konfliktní hodnotové postoje, které se dříve neuplatnily a projevíly se až v nové společenské situaci, v níž se staly aktuální. Praktická rozhodnutí či projevy některého člena tak často nečekaně a nepříjemně "zaskočily" druhé a pokazily třeba vztah důvěry či souladu, o němž dosud byli všichni přesvědčeni.

2. Vztah rodiny k okolnímu světu: uzavřít se, nebo se otevřít?

Jako příznačnou odezvu na různé události v okolí i v rodině samé nacházíme také výrazné změny v obvyklé míře "otevřenosti" či "uzavřenosti" rodiny vůči veřejnému dění, tj. ochotu a schopnost angažovat se ve věcech probíhajících mimo její soukromou oblast.

"Ohrazování se" rodiny vůči okolí nastává nejčastěji v této dvojí podobě:

- 1) Jako aktivní obrana proti prožívanému ohrožení novými událostmi či skutečnostmi. Uzavřením do sebe má rodina dosáhnout toho, aby lépe přežila těžké doby. Po období značně spoutaného, avšak za dodržení daných podmínek poměrně zajištěného života se nyní "rozpoutáním" často nepřehledných možností zisků a ztrát cítí dosti lidí ohroženo - převážně jiných, než se cítili ohroženi dříve; v tom případě jde o obrannou reakci na změnu okolností. V některých případech takto reagují lidé a rodiny, které se vlastně cítí stále ohroženi "ze světa" a v době výrazných proměn a tísně pouze tuto svou rodinnou ideologii - "čelíme světu společně" - pouze silněji prožívají a společnou "ochranou" (ještě větším omezením kontaktů s okolím) naplňují.
- 2) Jako pasívně trpěné ochromení či zoufalé "vzdání se" snah dříve zaměřených vůči vnějšímu světu. To je znak ztracené či vždy chybějící odvahy, naděje či energie: někdy v důsledku právě utrpěných ztrát v ekonomické, sociální nebo morální zdatnosti rodiny - z úzkosti těch, kteří ztratili příliš mnoho (odcizených, opuštěných, osamělých, sociálně či zdravotně oslabených); někdy to může být i (třeba jen dočasný) neblahý účinek informačního nebo citového přetížení událostmi.

"Otevírání se" rodiny může být také aktivním či pasívním důsledkem změn vně či uvnitř životního okruhu jejího soužití, a to nejčastěji v těchto podobách:

- 1) Aktivní krok jednoho či více členů rodiny k vnější angažovanosti v nově se otevírajících možnostech sdružování se stejně smýšlejícími k různých účelům a činnostem: v iniciativách kulturních, náboženských, profesionálních, charitativních, dětských ap. Jde-li o naplňování potřeb a příležitostí dříve mařených, jde o "zdravé" rozvolnění, protože není nutně motivováno vnitřním odcizením v rodině. V opačném případě by šlo o rodinu, která žila společně jen proto, že její členové neměli žádnou jinou dobrou možnost, jak trávit čas - pak by to byl poměrně řídký případ rodinné patologie.
- 2) Aktivní hledání nyní již mnohem svobodnější volby dokonalejší životní orientace, životního smyslu a cíle - ať už v nových možnostech práce, nebo filozofie či víry, při němž se nyní může člověk i mimo svou rodinu setkávat a vyrovnávat s mnoha podněty. Tato odstředivá a v podstatě zdravá tendence převažuje u dospívajících, avšak radikální otevření možností k tomu po pádu jednostranné komunistické ideologie a cenzury leckdy vede na tuto cestu i dospělí jako jednotlivci nebo jako vůdce své rodiny. Po předchozím ideologickém "temnu" spíše převažuje upřímné hledání obohacení života vlastního i rodinného, zatímco množství takto motivovaného či racionalizovaného utíkání od rodiny zřejmě nevzrůstá.
- 3) Aktivní úsilí prosadit se nyní (ať už ku prospěchu, nebo na úkor svého rodinného soužití!) ve svém povolání (např. nyní daleko dosažitelnějším pracovním zahraničním pobytem), v majetkovém ohledu (rozšiřování kontaktů v podnikatelské aktivitě) či ve společenském

ohledu (usilování o úspěch v politické dráze). Rodina zůstává více v pozadí a její členové mohou postupovat obdobně, mohou však též individualisticky podnikavého člena odsunout pouze na okraj rodiny - to záleží na složení, potřebách a možnostech rodiny v dané době; někdy k jejímu prospěchu, jindy k její škodě.

- 4) Pasívně zakoušený rozpad již dříve nedostatečných či poškozených vnitřních vazeb u rodin, které byly dosud drženy pohromadě buď nějakými vnějšími výhodami nebo obavami, jejichž vliv v důsledku společenských přeměn pominul. Např. u rodin či manželství podepíraných ve své existenci a funkci dřívějším vlivným postavením některého z rodičů, který je nyní náhle ztratil. Takovou změnu někdy nečekaně rychle následují rozvod, útěk z rodiny, vznik či vyjevení mimomanželského poměru ap., racionalizované nejčastěji citovými či názorovými rozpory.

3) Rodinné a individuální hodnoty: které obstály, které selhaly?

Zásadní otřesení mnoha dosavadních životních jistot, které se dotklo našich občanů a rodin, bylo v mnoha případech prověřením nosnosti hodnot, k nimž upínali své životní úsilí a jež buď shodně, nebo i v rozporu s ostatními členy rodiny přijímali za základ smysluplnosti ve svém životě a k nimž vedli své děti. Řada "jistot", na něž se lidé během minulých desetiletí naučili spoléhat, náhle ztrácí svou platnost: Zdánlivě nezvratná mocenská postavení jsou náhle ztracena; rozhodnutími stranických a úředních míst prisouzená význačná profesionální postavení jsou znejistěna či přímo zrušena; hmotné zabezpečení spjaté s dřívějšími výsadami přestává být zaručeno; spoléhání na stát jako záruku zaměstnání, bezplatného (alespoň zdánlivě) zabezpečení péče o zdraví a sociálního zajištění se zdá zpochybněno... A k zajištění těchto jistot směřující výchovné hodnoty v mnoha rodinách, jako poslušnost a umění přizpůsobit se, popřípadě i "nevybočovat z řady" neobvyklou iniciativou, jsou náhle zpochybněny hlásícími se nároky na iniciativu, soupeřivé sebeprosazení, spoléhání na vlastní úsudek a síly. I některé dosud v praxi latentní, nyní se aktualizující hodnoty, jako víra ve "svobodu a demokracii" v našem národě jsou ve své zidealizované podobě těžce otřeseny konfrontací se skutečným počínáním lidí, jimž se nyní této příležitosti dostalo.

Vzdor stresujícím změnám a nárazům v oblastech hodnot mocenských, ekonomických a institucionálních autorit si uchovávají vnitřní vyrovnanost rodiny soustředěné na víru ve vzájemné vztahy solidarity a lásky, jež se osvědčily i v dřívějších "těžkých dobách" pro jejich soužití; dále jim nepodléhá víra v konečnou platnost vyšších duchovních a mravních hodnot, nezávislá na bezprostředním hmotném či společenském prospěchu; konečně pak se jeví jako příznivé spoléhání na vlastní síly a vlastní iniciativu, zvláště není-li podmínkou její bezprostřední "zpevnování" okamžitými zisky a je-li spojena s ochotou sebepřemáhání v úsilí o hodnotnější vzdálenější cíle.

Hodnotové otřesy znamenají pro jednotlivce i pro rodinu otřesení vlastní identity; potvrzení sdílených hodnot pak i její potvrzení. Při "selhání" rodinné ideologie v oblasti hodnot, na něž se upínala, reagují rodiny různě: hledáním a zkoumáním hodnot podstatnějších; novými pokusy dobrat se původních jistot cestou závislosti (demonstrováním potřeby společenské pomoci, obnovovanou konformitou ap.); ukřivděnou vnitřní vzpourou proti novému společenskému řádu, proti "lidem", proti osudu - tedy negací. I způsob reakce

na zproblematizování hodnot závisí na snad ještě základnějším hodnotícím "vyladění" v rodině: na důvěře v zásadní dobrotu života a lidského soužití v něm, nebo naopak "základní nedůvěře" v život a v lidi, popřípadě pesimismu jako určujícím tónu rodinné ideologie. Druhá, pro hodnotové postoje důležitá dimenze je zásadní přesvědčení o možnosti sebeurčení, nebo naopak o určenosti "osudu" člověka vnějšími vlivy či náhodou.

Zvláštní postavení pak v tomto ohledu zaujímá rodina jako hodnota sama o sobě: jednak vůbec víra v rodinné soužití se všemi jeho prvky a funkcemi jako něco individuálně a kolektivně hodnotného a žádoucího, jednak jako konkrétně prožívaná hodnota právě vlastní rodiny. Z očekávání od rodiny vůbec a od vlastní rodiny zvlášť pak vyplývá i váha, i obsah rodiny jako životní hodnoty zde a nyní. Může být vnímán a využíván jako útočiště před nepřízní světa; nebo zase jako výchozí základna k výbojům ve světě; může naopak být prožívána jako břímě či překážka v individuálním rozletu. Změny ve společenské situaci někdy mohou zasáhnout i toto zásadní prožívání sebe jako člena určité rodiny a vyvolat změny v postojích a v počínání v tomto ohledu.

III. *Jakou pomoc potřebují nynější problémové rodiny a co potřebují rodinám pomáhající instituce?*

Zvláštním úkolem institucí a iniciativ, které chtějí či mají pomáhat rodinám vyrovnávat se s jejich současnými problémy, je dopomoci jim k tomu, aby se nově vznikajícím vnějším i vnitřním okolnostem svého života tvůrčím způsobem přizpůsobily: překonaly nyní již nefunkční postoje a způsoby jednání a osvojily si nové, v utvářejících se podmínkách účelnější. V tomto ohledu ukázal náš přehled tři důležitá témata.

1. Jaké druhy rodinných problémů jsou nyní zvlášť naléhavé?

- 1) Akutní rodinné krize související s tísní, která vzniká skutečnými ztrátami či ohroženími a maladaptivními odezvami rodiny na ně. Ty se projevují nově vznikajícími konflikty, agováním, city viny vůči rodině či příznaky onemocnění a bezmoci, které zjevně souvisí s vystupňovanou nejistotou nebo prožívaným ohrožením politické, hospodářské, sociální nebo duchovní povahy. To vyžaduje možnosti pohotového poskytnutí krizové intervence v rodině psychologickými, popřípadě dalšími prostředky pomoci.
- 2) Chronická selhání v rodinném soužití vznikající ze (za současných okolností malfunkčního) rodinného životního stylu a způsobů jednání, popřípadě rodinné ideologie: Dosavadní cíle a dovednosti náhle nestačí, dosavadní založení či uspořádání vztahů a postojů náhle nevyhovuje. Účinná pomoc zde vyžaduje buď rodinné poradenství nebo, u "hlubších" maladaptivních vzorců prožívání, jednání a postojů, i rodinnou terapii k vytvoření alternativních, zdravějších způsobů soužití a životní orientace.
- 3) Zdravotní postižení, psychologická deprivace nebo sociální patologie u sociokulturně slabých (např. u některých etnických menšin) nebo u jinak oslabených (alkoholismem, dětmi v sociálním ohrožení ap.) rodin. Dříve o mnohé takové zjevné případy přebíral aktivně péči stát svými institucemi zdravotní či sociální služby, vykonával dohled nad jejich životem a často prostřednictvím nucených opatření (kontrolováním rodičovské

péče, odebráním dětí do náhradní péče, nucenou léčbou závislostí ap.) bránil naprostému selhání. Tato státní iniciativa je nyní na ústupu, ruší se i mnohé dřívější zákonné prostředky, které takové aktivní záchranné zásahy do života rodin umožňovaly. To vyžaduje dříve nezvyklou mobilizaci zájmu o takové ohrožené rodiny či jejich děti jednak v jiných obecních institucích (např. ve školách), jednak v nově vznikajících charitativních a svépomocných skupinách a hnutích. Ukazuje se potřebné nahradit direktivní státní "záchrannou síť" v tomto ohledu sítí aktivit komunálních a dobrovolných, tedy přesunout těžiště péče z institucionální hierarchie přímo do společenství občanů, v jehož středu ohrožené, strádající či selhávající rodiny žijí - a pochopitelně vybavit je možnostmi působení na rodinu, popřípadě i potřebné praktické pomoci.

- 4) Nemoc v rodině se stává, za současného zvýšeného ekonomického a sociálního stresu, ještě výrazněji podnětem k jedné ze dvou krajních reakcí; její význam se pro rodinu ještě více polarizuje:

"Útěk do nemoci" se stává nyní i dalším způsobem, jak se vyhnout frustracím a zdánlivě neúnosným zodpovědnostem současných riskantnějších či málo přehledných podmínek normálního života. To může mít svůj účel praktický (např. přecházení "narázů" nových nároků či změn v přechodných formách pracovní neschopnosti nebo v trvalejší formě invalidního důchodu) jako forma určitého existenčního zajištění, i účel psychologický jako forma zbavení se zdánlivě nezvladatelných nároků prodělávaných změn či jako způsob "volání o pomoc".

Oproti tomu "útěk do zdraví" bývá nyní častěji vyvoláván tím, že nemoc je oproti dřívějšku vnímána méně jako nárok na zajištění vnější (státní) péči a více jako závažné ohrožení člověka především v jeho roli zodpovědného a schopného zajišťovatele obživy a pečovatele o rodinu. Mnozí pocítují nemoc již jako závažný osobní a tím i rodinný hendikep na utvářejícím se konkurenčním "trhu práce". Skutečné příznaky nemoci či jiných problémů bývají potlačovány, popírány a tím často vedou nedostatkem potřebné péče k dalšímu zhoršení. "Být nemocný" se více stává důvodem k soběvyčítání a prožívání viny za svou "neschopnost" a tam, kde nemoc přinese již skutečnou profesionální či hospodářskou újmu, může se stát i důvodem vzájemných výčitek či "shazování" v rodině a tak i zdrojem nových konfliktů a narušování vztahového ovzduší v rodině.

Zdravotníci a další odborníci v péči o rodinu potřebují tuto polarizovanou úlohu nemoci v rodině brát v úvahu a zacházet s ní pomocí přiměřených psychologických a sociálních opatření.

2. Jaké nároky na účinnou pomoc rodinám jsou nyní zvlášť naléhavé?

- 1) Včasná pomoc: Ukazuje se potřeba preventivní péče výchovné, vzdělávací a poradenské - především se zaměřením na přípravu k manželství a k rodičovství, ale i na teoretickou a praktickou pomoc osvětou, klubovými a podobnými aktivitami u "ještě nenarušených" vztahů současných či budoucích. Podobně po překonání rodinného problému či krize je důležitá pohotová nabídka nějakého stabilizujícího preventivního programu poskytujícího odbornou či vůbec společenskou pomoc před obnovením problémů. V současnosti připadne v tomto ohledu významná úloha dobrovolným iniciativám

zájmových skupin, církví a dalších sdružení, která si toto zvolí za úkol a budou moci doplňovat státem zajišťovanou zdravotnickou a školskou péčí.

Vedle preventivní péče je dále nezbytné rozšiřování možností "první pomoci" rodině stejně jako jednotlivcům již na místech prvního kontaktu ve zdravotnickém či poradenském zařízení, při školách - vedle již speciálních středisek krizové intervence. Zde je třeba vytvořit příležitosti i pro anonymní kontakty a pro způsoby pomoci, které zabrání zdržení nebo společenské stigmatizaci klientů.

- 2) **Pozitivní zaměření pomoci rodinám:** Namísto dřívější pomoci strádajícím poskytnutím nějakých úlev či příspěvku je v současnosti důležité změnit strategii pomáhání také na aktivování lidí, aby se sami iniciativněji starali o potřeby své a svých rodin také v oblasti duševního zdraví. Namísto tradičního vzoru aktivního, léčbu či život pacienta nebo rodiny podněcujícího a usměrňujícího terapeuta či poradce a naopak téměř univerzálního receptu "relaxovat, šetřit se" je třeba rozvíjet vzor samostatně hledající, alternativy vytvářející a ověřující terapie, která je především prací a zodpovědností "pacienta", ať jako jedince nebo jako rodiny.

Dalším prvkem je zaměření na pozitivní diagnostiku. Méně důrazu bude třeba klást na hledání původu slabin, selhání či onemocnění a naopak diagnostická práce bude mít víc za úkol objevit dosud málo využitě schopnosti, síly a další praktické a citové zdroje nápravy a obnovy způsobilosti rodiny k samostatnému úspěšnému životu. Namísto chronifikující podpory zvenčí, dodávání toho, co v rodině schází, formou terapeutického vkládání nebo ulehčování, bude více úkolem péče o duševní zdraví pěstování vlastních sebeúzdavných a seberozejících zdrojů přímo v rodině samé. Namísto učení, jak "být nemocný", nastoupí učení, jak lépe žít a zvládat problémy.

V celé péči o rodinu bude důležité vrátit místo "úhelního kamene" psychologickému svorníku rodinného soužití, jímž jsou osobní a rodinou sdílené životní hodnoty. Čím méně je život rodin určován zvenjšku a čím více rodina dostává výsadu i břímě sebeurčení a rozhodování o sobě, tím naléhavější pro ni bude konfrontovat své denní problémy a volby s vlastními základy své životní filozofie. Těm bude třeba dávat přednost před přechodnými hmotnými nebo sociálními "odměnami" jako kritérii správného rozhodování a počínání. To je předpoklad k získání vnitřní jistoty v životě svobodnějším a zodpovědnějším, zároveň však také po vnější stránce mnohem méně zajištěném a řízeném.

- 3) **Komplexní pomoc rodinám:** Namísto dřívějšího poskytování postižené rodině pouze specializovaného výseku z celkové pomoci, kterou potřebuje, právě takto specializovaným pracovištěm, bude potřeba poskytnout či alespoň pohotově zprostředkovat na jakémkoli pracovišti péče o rodinu komplexní (mnohostranný) rozbor jejich problémů a v závislosti na tom i praktickou pomoc postihující všechny potřebné oblasti (lékařskou, psychologickou, sociální, právní ap.). Jinak řečeno, to, co dané pracoviště potřebné rodině poskytne, má vyplynout právě z přítomných potřeb rodiny, nikoli z oficiálního zaměření pracoviště, jak tomu často bývalo v době, kdy doba vyžadovaná sháněním pomoci a účinnost odborného přispění měly právě tak malou hodnotu jako skutečné

zdraví a výkonnost lidí v předešlém zřízení. Z hlediska psychologické a zdravotní účinnosti stejně jako z hlediska hospodárnosti v nyní opět výkonnostně orientovaném zřízení (a možná i z hlediska konkurenceschopnosti profesionalizovaných služeb péče o rodinu) bude mnohem více záležet na rychlé a úplné pomoci, což si vynutí opustit pohodlí pouze vymezené úzké pracovní specializace směrem k pohotovému komplexnosti i těchto služeb.

3. Jaké jsou nyní nové nároky na služby poskytující odbornou pomoc rodinám s problémy a jak probíhá jejich současný vývoj?

Celková tendence se jeví tak, že bude možno mnohem více poskytovat a zároveň také mnohem více bude vyžadováno. Zdravý život v rodinách je opět reálně, nejen proklamativně, uznáván za základ zdravého života ve státě - včetně zdravé ekonomiky a ekologie. Hlavní nároky na péči o rodiny se rýsují v těchto směrech:

- 1) Zdokonalení odborné způsobilosti pracovníků v této oblasti: Terapeutická či poradenská intervence v rodinách (diagnostika, poradenství, nápravná výchova, terapie) mívaly dříve (zvláště v podmínkách "bezplatné zdravotní péče") postavení jakési "luxusní" péče navíc, které bylo velmi obtížné se domoci, někdy zas "posledního zoufalého pokusu" o záchranu pacienta (např. u těžkých případů mentální anorexie). Protože jde o metody zjevně jen zřídka přímo "zachraňující život" nemocného a zároveň o postupy časově i pracovníčně značně náročné, nebyly na ně vynakládány příslušnými zařízeními potřebné personální a časové prostředky, jejich uplatnění (a také investice do patřičného výcviku a supervize) bylo minimální. V souvislosti s tím také ani nebyly kladeny nijak přísné nároky na kvalifikovanost těch pracovníků, kteří se této práci (často na úkor svých jiných možností) věnovali.

Současná přestavba společenského života vnáší i do této oblasti hlediska potřebnosti a účinnosti (např. pokud jde o poměr nákladnosti a přínosu). I tato práce bude žádána a odměňována, avšak právě na základě skutečně prokázaného výsledku v nikoli již centralizovaném rozdělování prostředků, nýbrž v decentralizovaném poli poptávky a nabídky. Pouze skutečně účinná pomoc bude pro naše rodiny v současných "drsnějších" podmínkách hodna časových, popřípadě i peněžních výloh s ní spojených a také pouze ta bude svými provozovateli v podmínkách "trhu" ekonomicky obhajitelná. Psychologická pomoc rodinám bude pravděpodobně mnohem více vyhledávána, ale na její užitečnost budou kladeny mnohem přísnější nároky než v době, kdy vlastně šlo více o "laskavost", než o právo pacienta. Proto podstatně vzrostou nároky na odbornou způsobilost rodinných poradců a terapeutů, která bude mít už hodnotu pracovního nástroje. Už jsou hledány - a začínají být nabízeny - vzdělávací příležitosti v mnohem větší míře, než tomu bylo dřív (včetně zahraničních), ale také s požadavky investovat do svého vzdělání dostatek času a peněz. ("Znakem doby" v tomto ohledu je možná skutečnost, že vzdělávací akce ILF, který jako snad již jediná postgraduální vzdělávací instituce školi i v oborech psychoterapie a rodinné terapie bezplatně, nemají být pro svůj údajný nedostatečný přínos podle názoru předních představitelů těchto oborů uznávány jako část vzdělání požadovaného v budoucnosti pro příznání licence k samostatné práci v těchto oborech.) V každém případě si praxe vyžádá jednak

rozšíření často velmi úzce specializovaného umění (např. na jednu metodu) rodinných terapeutů, jednak prohloubení na úroveň dobře zvládnutého řemesla (z úrovně současného běžného "amaterismu").

- 2) Vybudování sítě pomoci rodinám: na místě omezující se soustavy státní péče o rodiny s problémy (psychiatrická služba, manželské poradenství, výchovné poradenství) bude třeba vytvořit univerzální střediska takové pomoci. Ta už někde vznikají zvláště z dřívějších manželských a předmanželských poraden, někde i jako zvláštní iniciativy charitativních církevních institucí. Zřejmě se objeví nezbytnost doplnit tato zařízení i vlastními zařízeními obcí a nově se rozvíjejícími svépomocnými hnutími pacientů a jejich rodinných příslušníků s určitou společnou sociálně-zdravotní problematikou (např. u drogových závislostí, onkologických onemocnění, tělesně a mentálně postižených ap.). Důležité bude pak i propojení všech těchto součástí "sociální sítě" pro rodiny tak, aby se různé druhy pomoci mohly co nejlépe koordinovat a doplňovat na požadovanou včasnou, pozitivní a komplexní péči.
- 3) Personální a provozní zajištění odborné pomoci rodinám: Kromě svého nepopiratelného postavení jako jedné ze základních životních hodnot se stane zdraví (tělesné i duševní, individuální i rodinné) také - ať už je to vhodné, či nikoli - zbožím; bude mít pro různé lidi dokonce i v podstatě různě vyčíslitelnou cenu na trhu práce a vzdělání. I to asi povzbudí mnohé k uvědomění si vlastní zodpovědnosti za ně a k aktivnější péči o ně, včetně ochoty do svého zdraví investovat. Zároveň však nelze čekat, až si na sebe tyto služby napřed vydělají; je také třeba počítat s tím, že se jako společnost musíme postarat i o ty, kteří budou mít jen velmi omezené finanční prostředky i na takovou zásadní péči (sociálně oslabené rodiny a jednotlivci). V poměrně ekonomicky chudé společnosti bude proto nezbytné získávat prostředky k realizaci psychologických služeb rodinám odjinud. Protože státních dotací bude stále ubývat, potřebujeme se naučit získávat prostředky a jinou pomoc u nás netradičními způsoby: Především iniciativním usilováním o podporu formou darů či nadací od obcí, církví a jiných dobrovolných společenství, od prosperujících veřejných i soukromých podniků. Na rozdíl od dřívějšího uspořádání, kdy zdravotnická a poradenská zařízení dostávala ze státního rozpočtu částky bez ohledu na hospodárnost jejich využití a naopak rozdávala svou práci klientům bezplatně, bude nyní třeba si potřebné prostředky ve značné míře vyžádat či vysloužit. To záleží podstatnou měrou i na společenském uznání, které si svou prací specialisté v práci s rodinami získají. Lze říci, že i naše pracoviště se musejí přeorientovat v určitém směru stejně, jako to nyní vyžadujeme od svých klientů: od pasivního přijímání toho, co je poskytnuto, k iniciativnímu hledání a získávání toho, co potřebujeme.
- 4) Organizační a právní zajištění odborné pomoci rodinám: Jak se omezuje organizace a řízení "shora", je nezbytné převzetí organizační a legislativní iniciativy samými představiteli oborů psychologické pomoci rodinám. Zmizely ideologické zábrany, které zvláště tuto oblast pomoci lidem dříve brzdily a omezovaly. Naopak situace je poměrně příznivá spolkové i individuální iniciativě. Určitou komplikací je pouze to, že současné reformy jsou značnou měrou založeny na principu tržního "přirozeného výběru" - tedy výhodnější "startovní pozici" k iniciativě či podnikání mají dosavadní či noví majitelé provozních prostor či provozního kapitálu, kteří ovšem často hledají rychlejší cesty

k sebeprosazení než jsou psychologické služby i méně majetným vrstvám obyvatelstva. - Na druhé straně již z iniciativy odborných sdružení probíhají četné akce, které mají za cíl vytvořit vhodný právní a odborně organizační rámec pro naše služby: Vznikají nové nezávislé instituty a asociace; projednávají se kvalifikační požadavky, práva a pravidla pro činnost odborníků v oborech lékařské, psychologické a poradenské péče o rodinu; vypracovávají se pravidla finanční úhrady odborníkům a jejich institucím za poskytované služby (např. prostřednictvím soustavy budoucího zdravotního pojištění); jedná se o samosprávné zaručování kvalitní odborné přípravy pro výkon odborných činností v této oblasti a o způsobech jejího prověřování a uznávání (např. stanovením podmínek pro udělování pověření k praktickému výkonu odborné činnosti nebo ke vzdělávání odborníků pro ni) oprávněnými orgány zastupujícími odborníky i veřejnost. Zde je nezbytné ještě mnoho vykonat, avšak podmínky k vytvoření nové, v různých ohledech "pluralitní", ale zároveň dostatečně sebeřídící soustavy psychologické péče o rodinu jsou příznivé.

Závěrem:

Uvedené tendence, rozpoznané v současném vývoji vnějších podmínek života našich rodin, jejich problémů a jejich potřeb, jimž mají naši rodinně zaměřeni poradci a terapeuti vyjit vstříc, nám mohou posloužit jako užitečné souřadnice a značení na naší dosud nehotové mapě nově se otevírajících rozměrů našeho současného životního prostoru a problémů, s nimiž se v něm vyrovnáváme. V této své úloze snad také naše zjištění osvětlí aktuální potřeby a příležitosti pro naše snahy pomoci těm rodinám, které to od nás v současném období proměn, tísně, rozmanitých nových rizik i nových možností právě potřebují.

K. B., Kabinet psychologie ILF
Václavská 800 - G2
140 59 Praha 4 - Krč